

2005 YILI LAODİKEİA KAZI ÇALIŞMALARI

Celâl ŞİMŞEK*

2005 yılı Laodikeia kazıları, yüzey araştırması; Batı Tiyatrosu, Merkezi Agora, Suriye Caddesi, A Nymphaeum, Tapınak A, Kuzey Nekropolü, Kuzey İşliği ve Merkezî Hamam'da yapılmıştır¹. Kazılar, Kültür ve Turizm Bakanlığı (DÖSİMM), Denizli Valiliği-Belediyesi, Pamukkale Üniversitesi ve Sanayi Odası Vakfı'nın finanslarıyla yürütülmüştür².

1. Yüzey Araştırmaları (Resim: 1-3)

Yüzey araştırmalarının amacı; antik kentteki Hellenistik Dönem (M.Ö. 3. yy. ortaları) öncesine dayanan buluntuların ortaya çıkarılması, Hellenistik, Roma ve Erken Bizans Dönemlerinde yerleşim yoğunluklarının ve dağılımının tespit edilmesi, mermer mimarî ve heykeltıraşlık malzemelerin yerlerinin belgelenmesi ve önemli olanların kazı evine taşınmasıdır. Ekip yaklaşık 4 km²'lik antik kent alanını gezerek, 72 örnek toplama alanı oluşturmuştur. Yapılan araştırmalarda kentin güney ve batısında Eski Tunç Çağına (M.Ö. 3000) ait seramik parçaları ile sileks taşından yapılan kesici ve delici âletler bulunmuştur. Bu da antik kaynaklarca sözü edilen Hellenistik Dönem öncesi,

* Doç.Dr. Celâl ŞİMŞEK, Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Denizli/TÜRKİYE.

1 Bakanlık temsilciliğini Denizli Müzesi'nden Arkeolog Ali Ceylan yapmıştır.

Kazı Heyeti: Yard.Doç.Dr. Mustafa Büyükkolancı, Doç.Dr. Mehmet Meder; Asistanlar: M. Ayşem Tarhan, Mehmet Okunak, Bahadır Duman, Sedat Akyol, Zeliha Gider ve Erim Konakçı; Arkeologlar/Sanat Tarihçisi: Emel Dereboylu, Zerrin Kuzu, Ersin Erdemli, Mevlüt Koçhan, Aydın Erön, Sedat Akkurnaz, Özge Böker, Ayla Baş, Hasan Horzumlu, Hidaye Bal; Ayrıca Pamukkale Üniversitesi yanında, İstanbul Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi, Anadolu Üniversitesi, Adnan Menderes Üniversitesi, Bahçeşehir Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi, Arkeoloji, Sanat Tarihi, Mimarlık, Restorasyon bölümlerinden öğrenciler kazıda görev almıştır.

2 Diğer katkıda bulunanlar: DEBA Holding A.Ş., Kömürcüoğlu Mermer A.Ş., Denizli Diş Hekimleri Odası, Durtaş A.Ş., Sulayıcı İnşaat Malzemeleri, Bereket Enerji, Birtaş İnşaat A.Ş., Yurdal Danışman, Modern Optik, Can Mobilya, Orpa Orman Ürünleri, Yusuf Arıkan, Emek Ticaret.

Diospolis ve Rhoas adlı kutsal yerleşimin varlığını kanıtlamaktadır. Buluntular, kentin erken yerleşimlerinin güney ve batıda, su kaynaklarının bulunduğu Gümüştay-Goncalı Deresi (Asopos) yakınlarında olduğunu göstermektedir. Ayrıca kentin batısında Klasik Döneme kadar inen (M.Ö. 4. yy.) seramikler bulunmuştur. Antik kentin 2/3'sinin M.S. 5. yy. başlarında yapılan sur duvarlarıyla çevrilmesine rağmen, özellikle doğu ve kuzeyde yoğun olmak üzere, surların dışında da iskânın devam ettiği, seramik buluntuları ve yapı kalıntılarında anlaşılmıştır. Toplanan materyaller incelendiğinde, antik kentin genelinde Geç Antik Çağ yerleşimlerinin yoğun olduğu görülür. Bunu sırasıyla Roma ve Hellenistik Döneme tarihlendirilen buluntular takip eder. Antik kent alanında M.S. 7. yy. sonrasına tarihlenebilecek seramik parçalarının ele geçirilmemesi kentin M.S. 7. yy.ın ilk yarısında meydana gelen yıkıcı deprem sonrasında terk edildiğini göstermektedir.

Diğer taraftan Laodikeia'ya 18 km. uzaklıkta olan güney taraftaki Salbakos Dağı (Babadağ) eteklerinde, Domuz Deresi Vadisi'nde, antik kentin mermer ocakları ve bu ocaklardan çıkarılan mermerlerin taşındığı antik yol tespit edilmiştir.

2. Batı Tiyatrosu Çalışmaları (Resim: 1, 4-6)

Batı Tiyatrosu orkestraya doğru dik eğimli ve Hellenistik geleneğe göre tamamen doğal zemine oyularak yapılmıştır³. Tiyatro 7 merdiven geçişiyle, 9 *kerkidese* bölünmüştür⁴.

Batı Tiyatrosu'nda 2005 yılı kazılarında öncelikle batıdaki 1. *kerkidesten* itibaren 5. *kerkidese* kadar olan alanda kazı ve temizlik çalışmaları yapılmıştır. Geçen yıl açığa çıkarılan diazoma ile bunun üzerindeki 2. *cavea*, traverten bloklardan inşa edilmiş ve daha sağlam açığa çıkarılmıştı. İkinci *caveanın* aksine birinci *caveayı* oluşturan oturma basamaklarının mermerden yapılmış

3 Batı Tiyatrosu'nun *cavea* çapı 85 m. olup, bu üst gezinti tonozu ve *analemna* duvarıyla birlikte 94.5 m. ye ulaşmaktadır.

4 2004 yılı Batı Tiyatrosu çalışmaları için bkz. C. Şimşek, "2004 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazıları", 27. *KSTI*, 2006, 422-423, Res. 1, 6-7.

ve çok tahribata uğramış olduğu gözlenmiştir. Basamak bloklarının bazılarının üzerinde görülen keski izleri, tiyatronun daha sonraki dönemlerde taş ocağı olarak kullanıldığını göstermektedir. Tahrip edilen mermer parçaları, özellikle orkestra kısmına doğru yığılmıştır. Basamak bloklarının bir kısmının sökülmüş olması ve bir kısmının da yerinden oynamış olması nedeniyle, bunların altındaki düzenlemeler görülebilmektedir. Alt yapıda bazı blokların seviyesini ayarlayabilmek için ortalama 5–8 cm. yüksekliğinde, düzgün kesilmiş traverten bloklar kullanılmışken, bazı basamaklarda ise bu seviye ince kum tabakası ile düzlenmiştir. Yan parodos duvarının planını ve bu alandaki düzenlemeleri tespit etmek amacı ile batıdaki ilk *kerkideste*, yan parodos duvarı önünde kazı çalışmaları yapılmıştır. Bu alanda *diazomaya* çıkışı sağlayan, alt kısmı traverten, taç kısmı mermer, kemer kısmı ise traverten bloklardan yapılan tonoz tespit edilmiştir. Bu alanın yaklaşık 5 m. güneyinde, tonozlu geçişle aynı doğrultuda olan alt tonozun üst kısmı görülebilmektedir. Alt tonozun batı tarafında ve yan *parodos* duvarı önünde Geç Dönem düzenlemeleri sırasında, devşirme malzemeler ve toplama taşlarla örülmüş kuzey-güney doğrultulu bir duvar açığa çıkarılmıştır.

Orkestra sınırı, *diazoması* ve birinci *caveanın* basamak sayısını belirlemek amacıyla batıda 2. *kerkidesin* alt kısmında kazı çalışması yapılmıştır. Bu çalışmalar sonucunda alt *caveanın*, 23 basamaktan oluştuğu ve 24. basamağın bittiği seviyede 65 cm. yüksekliğinde mermer *orthostat* blokların yer aldığı anlaşılmıştır. 24. basamak sırası, orijinalde Hellenistik Dönemde yapılan tiyatrodan, sonraki düzenlemelerde *orthostat* taç bloğu olarak kullanılmıştır. Bu basamak sırası üzerinde kırık taş parçalarından örülmüş, tuğla katkılı harç ile birleştirilmiş duvar açığa çıkarılmıştır. Benzer düzenleme *orthostat* bloklarının bittiği zemin seviyesinde de tespit edilmiştir. Ayrıca basamaklar ile *orthostatlar* arasındaki düşey derzde ve *orthostat* blokları arasındaki dikey derzlerde, tuğla ve mermer parçalarından oluşan dolgu malzemesi kullanılmıştır. Tüm bu düzenlemeler geç dönemde tiyatronun farklı amaçlar için kullanıldığını göstermektedir. Bu alanda çıkarılan *orthostat* blokları daha sonra Hellenistik orkestra alanının oyulması ve seviyenin indirilmesi sırasında yapılmış olmalıdır. *Kerkidesler* arasında yer alan merdiven geçişi de bunu desteklemektedir. Orijinal

Hellenistik tiyatrodaki *proedrialar* ve aralarına yerleştirilen korkuluklar orkestrayı, Priene Tiyatrosu'nda olduğu gibi sınırlandırmış olmalıdır⁵. Yine Hellenistik tiyatrodaki oturma basamaklarıyla şeref koltukları arasında yer alan gezinti alanı (*diazoma*) genişliği 1-1.5 m. arasında olabilir. Alt *cavea* ile üst *cavea*yı ayıran *diazomanın* korkuluk duvarı ile birlikte 2.10 m. (*diazoma* 1.60 m.) olarak tespit edilen genişliği, orkestra *diazomasının* yaklaşık genişliğini bulmamızı sağlamaktadır⁶. Hellenistik tiyatrodaki orkestra sınırını oluşturan *proedria* (şeref koltuğunun) genişliği 0.75 m., yüksekliği 1.02 m., derinliği 0.62 m. dir. Oturma alanı genişliği ise 0.55 m. dir. Şeref koltuğunun yan kısmında ise 0.72 m. yüksekliğinde, 0.20 m. genişliğinde korkuluk geçki bölümü yer almaktadır. Tiyatrodaki Hellenistik Dönem sonrası yapılan geniş çaplı düzenlemelerde bu *proedrialar* (şeref koltukları) daha yukarıdaki basamakların bulunduğu alana yerleştirilerek kullanılmış olabilir. Ayrıca tiyatrodaki yapılan çalışmalar yaklaşık orkestra çapının 22 m. olduğunu anlamamızı da sağlamıştır.

Orkestra alanında görülen ve M.S. 5.-6. yy.a tarihlenen Korinth başlıkları da tiyatronun Hellenistik Dönemden itibaren M.S. 7. yy.ın ilk yarısına kadar kullanıldığını ve bu dönemler içinde birçok tamirat geçirdiğini göstermektedir. Oturma basamaklarının orkestraya doğru dik eğimli olması, *proedria* ve sikke (M.Ö. 2. yy.) buluntuları, Batı Tiyatrosu'nun Hellenistik orijinli bir yapı olduğunu göstermektedir. Yapının alt *caveasının* mermer, 19 oturma basamağı olan üst *caveasının* traverten bloklardan yapılması, başlangıçta mermer olarak tasarlandığını ancak finans nedeniyle üst *caveanın* travertenden yapılmak zorunda kaldığını göstermektedir.

3. Merkezî Agora (Resim: 1, 4, 7)

Suriye Caddesi'nin güney yanında yer alan ve üç tarafı portiklerle çevrili olan agora dikdörtgen planlıdır. (112 x 60 m.). Agora kazılarında 2002 yılında

5 Priene tiyatrosu için bkz. F. Rumscheid, *Küçükasya'nın Pompeisi Priene Rehberi* (Çev. S. Bulgurlu), İstanbul, 2000, 161-177, Res.145-157.

6 Tiyatrodaki orta *diazomanın* ön kısmında yer alan 0.30 m. genişliğinde ve 5 cm. derinliğindeki geçki kanalı, buraya yerleştirilen korkuluk kanalları için yapılmıştır. Aynı sistem en üst oturma basamakları arkasına da yapılmış olup aralarına korkuluk babaları yerleştirilmiştir.

başlanmış ve mevcut agoranın Erken Bizans Dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. 2004 yılında agoranın güneydoğu köşesinde Roma tabanının bulunmasıyla ilgili olarak yapılan sondajdan herhangi bir sonuç alınamamıştır⁷. 2005 yılında Roma Dönemi taban döşemelerinin bulunmasına yönelik, agoranın ortasındaki Erken Bizans anıtının batısında 7x7 m. lik bir sondaj açılmıştır. Zemini bulmak amacıyla yapılan bu çalışmada önce çay taşı döşemli Bizans tabanına ulaşılmıştır. Bu Erken Bizans Dönemi zemini üzerine 7x7 m. ölçülerinde kare ve üç basamaklı podyumu olan anıt inşa edilmiştir. Erken Bizans zemininin hemen altında ise 3.20 x 2.40 m. ölçülerinde mermer kaplama Roma Dönemi zemin açığa çıkarılmıştır. Böylece Merkezî Agora'nın bir Roma Dönemi agorası olduğu, daha sonraki değişikliklerle Erken Bizans agorası olarak kullanıldığı tespit edilmiştir.

4. Suriye Caddesi (Resim: 1, 4, 8)

2002 yılında başlayan ve doğu yönde devam eden cadde kazılarının amacı; Doğu Bizans Kapısı'na kadar caddenin açılması ve mevcut hâliyle ayağa kaldırılması, aynı zamanda iki yanındaki yapılar ve ara sokakların açığa çıkarılmasıdır. 2005 yılı kazılarında Tapınak A Portiği girişi önünden itibaren 88 m. lik bölüm açığa çıkarılmıştır. Böylece 4 yıllık kazı çalışmalarında Suriye Caddesi 300 m. açılmıştır⁸. Merkezî Agora'nın doğu bitişinden itibaren caddenin güney tarafında portik ve gerisinde dükkân sıraları yer almaktadır. Bu bölümlerde cadde genişliği 7.30-7.40 m. arasında, güney portiğin ise genişliği 3.90-4.0 m. arasındadır. Tapınak A'nın cadde kısmında ise sütunlu galerinin taşıdığı sundurma çatılı 5.90 m. genişliğinde tek basamakla yükseltilen tapınak portiği bulunur. Kazılarda ele geçirilen Korinth düzenindeki başlıkların, ekhinus-abakus kısımlarında yüksek kabartma olarak Dionysos dünyasından figürlerin ve maskların olması, bu kısımdaki başlıkların zengin süslemeli

7 Agora çalışmaları için bkz. C. Şimşek, 2003 Yılı Laodikeia Antik Kenti Kazısı, 26. *KST I*, 2005, 306-308, Res.1-3, 13; Şimşek 2006, 427.

8 Suriye Caddesi çalışmaları için bkz. Şimşek 2005, 306-308, Res.1-6, 13; Şimşek 2006, 419-420, Res.1-3.

yapıldığını göstermektedir. Aynı tip başlıklar M.S. 2.-3. yy.da Hierapolis'te de yaygın olarak kullanılmıştır⁹. Bu bölümde kanalizasyon sistemi cadde ortasında olmayıp Erken Bizans Dönemi düzenlemeleriyle güneye doğru kaydırılmıştır¹⁰.

Suriye Caddesi'nde, Tapınak A avlusunun güneydoğu duvarı yanından dönen ve Kuzey Tiyatrosu'na ulaşımı sağlayan bir sokak kavşağı bulunmuştur. 4.70 m. genişliğinde olan sokak, ana caddeden itibaren 27 m. açılarak, kanalizasyon sisteminin bulunduğu taban döşemeleri açığa çıkarılmıştır. 'Doğu Sokağı' olarak adlandırılan sokağın batı sınırını Tapınak A'nın avlu duvarı, doğu sınırını ise kapı geçişlerinin yer aldığı 0.70-0.75 m. kalınlığındaki duvar oluşturur. Sokağın batısında tapınak avlu duvarının dibinde yapılan 2.90x0.90 m. ebadındaki sondajda, tabanın 0.60 m. altında 0.19 m. çapında pişmiş toprak künk sistemi bulunmuştur. Suriye Caddesi'nin iki yanında, kuzeye ayrılan sokaktan itibaren portikler ve gerisinde dükkân sıralarının olduğu, yapılan kazı çalışmaları sonunda görülmüştür. 2005 cadde kazıları, karşılıklı iki sokağın ana cadde ile kesiştiği alanda sona ermiştir. Burada olasılıkla Roma Döneminde yer alan tek kemerli bir takın önüne, Erken Bizans Döneminde iki ayak (1.45x1.55 m. ebadında) eklenerek artı (+) şeklinde kavşağın meydana getirildiği *tetrapylon* yapılmıştır.

Suriye Caddesi kazıları, bu caddenin Geç Antik Çağda devşirme mimarî bloklarla yapılan ve kentin depremle terk edilişi olan M.S. 7.yy.ın ilk yarısına kadarki kullanım aşamasını açığa çıkarmıştır. Burada farklı çaplarda kullanılan postamentler, sütunlar ve başlıklar (İon ve Korinth tipinde) ile portik gerisinde yer alan dükkân duvarları kuzey yönde yıkıldıkları şekliyle tespit edilmiştir. Bazı mimarî bloklar üzerinde görülen keski izleri ve parçalanmış bloklar, daha sonra alanın taş ocağı olarak kullanıldığını göstermektedir. Ana Cadde ve Doğu Sokağı kazılarında daha çok M.S. 4. yy. sikkeleri bulunmuştur. Bunu M.S. 5. yy. ve 6. yy. sikkeleri takip eder. Doğu Sokak kazılarında ele geçirilen

9 Hierapolis örnekleri için bkz. F. D'Andria, *Hierapolis-Pamukkale* (Çev. N. Fırat), İstanbul, 2003, 98 vd, Res.80, 83-85, 87,90.

10 Orijinalde 1.20 m. genişliğinde ve 1.85 m. yüksekliğinde olan kanalizasyon sistemi burada, 0.75 m. genişliğine ve 1 m. derinliğine düşürülerek daraltılmıştır.

oval sütunlar, kaideler, haçlı konsol ve başlıklar da yine M.S. 4.-5. yy.da şapelle birlikte düzenlenmiş sivil ve dinî yapıları göstermektedir.

5. A Nymphaeum (Septimius Severus Çeşmesi) Çalışmaları (Resim: 4, 8)

2003 ve 2004 yılı kazı çalışmalarında çıkarılan İmparator Septimius Severus Nymphaeumu (M.S. 193-211), 41.60 x 14.30 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı olarak Suriye Caddesi'nin girinti yapan kuzey kaldırım kenarında üç basamaklı podyum üzerine doğu-batı yönünde yerleştirilmiştir¹¹. Dikdörtgen havuzun üç tarafını çeviren ve iki katlı olan mermer cephenin birinci katı kompozit, ikinci katı ise Korinth düzenindedir. Bu yapıya ait mermerden yapılmış sütun, arşitrav-friz, geison-sima, başlık ve tavan kasetleri gibi mimarî bloklar tamamen Merkezî Agora içinde tasniflenmiştir. Burada her bir mimarî bloğun parçaları bulunarak yaklaşık 150 parça 50 mimarî bloğa indirilmiş ve anastylosisleri yapılmak üzere hazırlanmıştır.

6. Tapınak A Kazıları (Resim: 1, 4, 9-10)

Tapınak A olarak adlandırılan yapıda ilk kez 2004 yılında kazı çalışmaları başlamıştır¹². 2005 yılı Tapınak A kazıları, avlu, portikler ve naosun altındaki tonozlu mekânın açılması yönünde yoğunlaşmıştır.

Suriye Caddesi'nin kuzey yanında, etrafı portiklerle çevrilen ve dıştan dışa ölçüleri 58x42.33 m. olan büyük avlunun kuzey sonunda yer alan Korinth düzenindeki *prostylos* planlı tapınak, 27.75x13.60 m. dıştan dışa ölçülere sahip Roma ayağı sistemine uygun, yüksek podyumlu traverten bloklardan yapılarak üzeri mermer ile kaplanmıştır. Yapıya iki tarafı korkuluklu olan 7 basamaklı merdivenle çıkılır. *Prostylosu* oluşturan sütunların iki köşede olanları dikdörtgen ve önü yarım burgu yivli, diğer ikisi ise burgu yivlidir. Merdivenlerden dar *pronaos* ve *naos* kısmına geçilir. *Pronaos* kısmında M.S. 4.yy.da yapılan

11 A Nymphaeum çalışmaları için bkz. Şimşek 2005, 308-311, Res.9-13; Şimşek 2006, 420-422, Res.1-5.

12 Tapınak A çalışmaları için bkz. Şimşek 2006, 423-426, Res.1-3, 8-11.

dinsel amaçlı mermer taban döşemeleri yer alır. *Naos* içindeki çalışmalarda 4 m. olan *naos* altındaki tonozlu mekânın içindeki dolgu boşaltılmıştır. Bu tonozlu mekânın iki uzun yanında 1.80 m. yüksekliğinde dörder sıra tonozu oluşturan alt traverten bloklar ve bunun üzerinde 56x56 cm ebadında ve 6-7 cm. kalınlığında olan yer yer 3-5 sıra tuğla tonoz örgüleri kalabilmiştir. Kuzeybatı kenarda ve güneydoğuda aşağıya iniş kapısı kenarında tonozu oluşturan 8-10 sıra tuğla sıralar görülür. Olasılıkla bu tuğla tonoz, İmparator Diocletianus (M.S. 284-305) zamanındaki onarımda yapılmıştır. Ayrıca kazılarda az miktarda traverten tonoz bloğu çıkarılmıştır. Tonozlu mekânın yüksekliği güney duvarındaki ize göre 4.65 m. dir. Tapınak *naos* duvarıyla tonoz kavsi arasında kalan boşluklar, kırılmış mermer-traverten mimarî bloklar ve çay taşlarıyla doldurulmuştur. Dolgunun içine kireç harç dökülmüş ve üst kısma 60 cm. kalınlığında çaytaşı *opus caementicum* tekniğinde blokaj yapılarak, *naos* tabanına mermer kaplanmıştır.

Naos altındaki tonozlu mekâna giriş, güneydoğu köşede yer alan 1 m. genişliğindeki kapı ve buna bağlı olan merdivenle sağlanmıştır. Güneydoğu köşede yer alan girişin duvarında bir parça mermer kaplama sağlam kalabilmiştir. Dar kapının mermer söve ve lento parçaları bulunmuş olup 53x95 cm. ebadında ve 10 cm. kalınlığındaki kuzey sövenin alt bölümü yerindedir. Bu kapıdan itibaren gittikçe genişleyen ve köşeye uydurulan oval formu tuğlalardan yapılmış 7 basamaklı merdivenle tabana ulaşılmaktadır. Tabanda merdiven genişliği 2.70 m. ye, uzunluğu da 3.84 m. ye ulaşır. Basamak yükseklikleri ise 27-30 cm. arasında değişmektedir. Taban, 10 cm. kalınlığında içi tuğla, traverten, çaytaşı ve mermer kırıntılı kireç harç ile kaplanmıştır. Merdiven yanında + şeklinde olmak üzere, batı tarafta kanal hâlinde ahşap bölümlerinin geçkileri yapılmıştır. Kuzey duvarının doğuya yakın bölümünde tabandan 26 cm. yükseklikte 0.90x1.40 m. ebadında bir geçiş yer alır. Bu orijinal geçişin kuzeydeki bir mekana mı, yoksa dışarıya çıkışı sağlayan bir geçiş mi olduğu yapılacak olan kazı çalışmalarıyla anlaşılacaktır. Doğu duvarı ortasında sonradan açılan 0.95x1.80 m. ebadında bir geçiş daha yer alır. Bu geçişin daha sonra yapılan doğudaki mekânla bağlantılı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca tonozlu mekânda karşılıklı uzun duvarlarda ahşap hatıl deliklerinin bazıları kalabilmiştir.

Tonozlu mekânın duvarlarında yer yer dökülmeler olmasına rağmen, 5 cm. kalınlığındaki kireç harç kaba sıva ve üzerinde 1-1.5 cm. kalınlığında ince sıva görülmektedir. Sıvalar üzerinde yer yer kazıma (*graffito*) olarak yapılmış şematik çizimler ile Grekçe yazılar yer alır. Şematik çizimler arasında yelkenli ve önündeki dört katlı deniz feneri, balık ve ağları, rozetler ve sıralar hâlindeki geyikler ile güneybatı duvarda yer alan siyah kömürle yapılmış çim adam şeklindeki baş sayılabilir.

Naosun altında yer alan tonozlu mekânın içinin boşaltılması sırasında kuzey tarafta 2004 yılı kazılarında bulunan kabartmalı sütunun bir benzeri daha bulunmuştur. İki parça olan bu kabartmalı sütunda üstte çelenk içinde Diana (Artemis) büstü, altında Latince DIANESACRVM, ortada yine çelenk içinde tanrıçanın dişi ve erkek geyiği, altında VOTIS XX, altta çelenk içinde Laodikeia Tykhesi büstü ve altında LADICIAESACRVM yazısı yer alır. Aynı alanda Efes Artemisi heykelinin gövde parçası bulunmuştur.

Naos içinde bulunan kalın mermer plâkalar taban döşemelerini, ince olanlar ise duvar kaplamalarını oluşturur. Bu kaplamalar içinde damarlı ve renkli parçalar da ele geçirilmiştir. Ele geçirilen plaster kaide, gövde ve başlıklar, *naos* içindeki kaplamaların belli aralıklarla plasterli olarak yerleştirilerek içeriinin hareketlendirildiğini göstermektedir. Plaster başlıkları Korinth düzeninde *acanthus* yapraklı kırmızı ve sarı boyalı Herakles, Avcı Artemis, Hygieia figürlüdür. Bunun yanında *acanthus* kabartmalı Korinth düzeninde plaster başlıklar da yer alır. Ayrıca tabandan duvara ve duvardan tavana geçişler profilli mermer silmelerle zenginleştirilmiştir.

Tapınak A *naosu* altındaki tonozlu mekânın boşaltılması çalışmalarında az sayıda M.S. 3.yy. sikkeleri, çok sayıda M.S. 4.yy. sikkeleri, çok az sayıda M.S. 5.yy. sikkeleri ile birer adet M.S. 6.yy. ve M.S. 7.yy. sikkesi bulunmuştur. Okunabilen 162 adet sikkenin %90'ı, M.S. 4. yy.a aittir. Ayrıca M.S. 4-5.yy.a ait bir çok kurşun mühür de *naos* altındaki tonozlu mekânda bulunmuştur. Ağzında orijinal tıpalarıyla bulunan birçok unguentariumda aynı tarihlere verilmektedir. Bu da Tapınak A *naosu* altındaki tonozlu mekânın Büyük Constantinus (307-337) zamanında Hıristiyanlığın resmî din olarak kabulüyle birlikte, dinsel arşiv

olarak kullanıldığını göstermektedir. Çalışmalarda bulunan bronz makara ise ağır eserlerin tonozlu mekâna indirilmesi veya yukarıya çıkarılması için kullanılmıştır.

Buluntulara göre, Tapınak A, M.S. 2. yy.ın 2. yarısında yapılmış, İmparator Diocletianus (M.S.284-305) zamanında büyük bir tamirat geçirmiş, daha sonra M.S.4.yy. da Hıristiyanlığın resmî din olarak kabul edilmesiyle birlikte dinî arşiv olarak kullanılmış, M.S. 494 yılı depreminde yıkılmıştır. Ele geçirilen 2 adet M.S. 6. ve 7. yy. sikkesi ise *naos* içindeki tuğlaların taşınması sırasında düşürülmüş olmalıdır. Çünkü yıkımdan sonra alan, taş ocağı olarak kullanılmıştır. Bu nedenle *naos* içinde çok az tuğla ve mimarî blok ele geçirilmiştir. Tapınak A avlusu ve etrafındaki alan M.S.7.yy. ın ilk yarısındaki büyük depreme kadar kullanılmıştır.

Tapınak A güney portiğindeki çalışmalar doğu ve batı portikleriyle birlikte yürütülerek, avlu kısmı dahil 14 m. lik bölüm açılmıştır. Batı portiği üzerinde bir şapelin ortaya çıkarılmasıyla bu yöndeki çalışmalara ağırlık verilmiştir.

Tapınak A avlusuna güney ortada üç adet mermer eşik taşının bulunduğu çift kanatlı (g.2.60 m.) kapıdan girilmektedir. Avlu dış duvarları *naos* duvarlarında olduğu gibi çift sıralı ve atkılı traverten bloklardan örülmüştür. Bazı traverten bloklar üzerinde tespit edilen hatıl yuvaları, portik çatısının içe eğimli olduğunu göstermiştir. Mermer tabanlı avludan iki basamakla yükseltilen ve genişliği 6.35 m. olan portiklerde birinci basamağı oluşturan stereobat sıraları traverten bloklardan yapılmış olup ön kısmına 0.35 m. genişliğinde mermer basamaklar yerleştirilmiştir. İkinci basamağı oluşturan stylobat blokları mermerden yapılmış ve her iki ucundaki birleşme yerlerinde bilezik şeklinde çıkıntılar yer alır. Stylobat üzerlerindeki postament izleri ve sağlam arşitrav-friz bloklarına dayandırılarak avluyu çeviren Korinth başlıklı sütunların sayısı tespit edilebilmiştir. Buna göre avlunun her iki uzun tarafında 19'ar adet, güneydeki kısa giriş yönünde 12 adet, kuzeyde tapınak *naosu* ile iki yandaki birleşme bölümlerinde 3'er ve *naos* duvarının iki yanında 1'er plaster sütun yer almıştır. Avluyu çeviren sütun sayısı plaster sütunlarla beraber 54'tür. Portik arşitrav-frizlerinde friz arkalarının kaba yonulu bırakılması, arşitrav tacı üzerinden duvarlara lambrili ahşap hatılların atıldığını gösterir.

2004 yılı çalışmalarında güney portiği üzerinde tuğlaların dikine yerleştirilmesiyle oluşturulan geometrik döşemelerin bir kısmı açığa çıkarılmıştı¹³. 2005 yılında doğu yönde kalan döşemeler tamamen açığa çıkarılmıştır. Buradaki döşemeler batıdakilere göre daha düzensizdir ve tabanlarında oynamalar meydana gelmiştir. Güney portiği üzerindeki kapı eşiği geçişi ile sütun, başlık, arşitrav gibi mimarî blokların da duvar bloğu olarak tekrardan kullanılmasıyla oluşturulan mekânlar, batı portiği üzerinde yapılan şapelle birlikte Hıristiyanlıkla ilgili dinsel ve konut amaçlı düzenlemeleri göstermektedir.

Güney portiği basamağı sınır alınarak avlu içine Geç Antik Çağda şapelle birlikte bir tuvalet (*latrina*) yapılmıştır¹⁴. Girişi batıdaki 68x38 cm. ebadındaki eşik taşı olan kapıdan sağlanmaktadır. İçerde doğu-batı yönünde iki parça düz mermer blok yerleştirilmiş ve üst ortasında su kanalı ile yan kısmında oturak kenet delikleri yapılmıştır. Atıklar altta yer alan kanal vasıtasıyla taşınmıştır. Tuvaletin doğu yanında güneydoğu köşede yaklaşık 2x2 m. lik bir alanda kullanılmamış kireç yığını bulunmuştur.

Güney portiği önünde avlu içinde batı-doğu yönünde uzanan 53 cm. genişliğinde ve 32 cm. derinliğinde olan kanal, avluda biriken suların tahliye edilmesi amacıyla yapılmıştır. Bu kanal Erken Bizans Dönemi düzenlemelerinde düz traverten kapak taşlarıyla kapatılmış olup batı kısmında kapak taşı olarak konan mermer Hermes heykeli ve olası imparator heykeli bulunmuştur. Bu kanala kuzeybatı taraftaki şapel yönünden gelen 30 cm. genişliğindeki kanal bağlanmıştır. İkinci kanal şapel ve yanındaki birimlerin atık sularını tahliye etmek için yapılmıştır. Ayrıca avlunun bu kısmında orijinal mermer döşemeler açığa çıkarılmıştır. Bunun hemen kuzeyinde ise batı-doğu doğrultusunda devşirme Erken Bizans duvarı yer alır.

Batı portik 25 m. açılmış olup taban kısmı € Atölyesi işareti olan tuğlalarla döşenmiştir. Bu alanda 12 m. uzunluğunda yıkılmış olan batı dış duvarının *anastylosisi* yapılarak 2.10 m. yüksekliğindeki bölümü ayağa kaldırılmıştır.

13 Bkz. Şimşek 2006, 426, Res.3, 11.

14 Tuvalet yapısı dıştan dışa 2.12 x3.44 m. ebadındadır ve duvar kalınlığı 57 cm. dir.

Portik üzerinde tespit edilen 30cm kalınlığındaki yangın tabakası üst çatıyla ilgilidir. Ayrıca alanda çatı kiremitleri ve omurgaları yoğun olarak bulunmuştur. Bu duvarın ön kısmındaki şapelin yanında 5x5 m. lik alanda 30 cm. kalınlığında tespit edilen kireç yığını, tapınak mermer mimarî bloklarından yapılmıştır.

Batı portiğinin orta noktasında, stylobat esas alınarak buna bitişik avlu içine yapılmış bir şapel açığa çıkarılmıştır¹⁵. Şapelin tabanı portik esas alınarak oturtulmuştur. Duvar örgüsünde tuğla, devşirme kırılmış traverten, mermer mimarî parçalar ve kireç harç kullanılmıştır. Portik üzerinde yer alan şapelin kuzey duvarının devamı tespit edilememesine rağmen, güney duvarı 5.52 m. devam etmektedir. Olasılıkla şapelin arka duvarını portik duvarı oluşturmuştur. Güney duvarında portik üzerinde ortada tespit edilen 86 cm. genişliğindeki kapı, şapelin giriş kapısıdır. Apsisin arka duvarının portik duvarına dayandırılması ve girişinin portik ortasından olması, yapıldığında portiklerin ayakta olduğunu göstermektedir. Apsisin iç kısmı siyah, bordo, sarı, yeşil ve mavi renkli panolar içinde bitkisel bezemeli fresklerle süslenmiştir. Apsis içinde ele geçirilen I. Constantinus (307-337) ve II. Iulianus (360-363) sikkeleri, yapının Hıristiyanlığın resmî din olarak kabulünden hemen sonra yapıldığını ortaya koyar. Şapel, önceki kutsal bir alan olan Tapınak A avlusuna yapılarak paganizmin sona erdiği, yeni ve güçlü dinin Hıristiyanlık olduğu propagandasını gösterir. Tapınak portikleri Erken Bizans Dönemi'nde sivil ve dinsel amaçlı düzenlemeler yapılarak kullanılmıştır. Doğu portiğine bitişik sokak içinde bulunan haçlı başlık ve kaideler ile sütunlar da avludaki dinsel mekânlara ait kompleksin bir parçasıdır. Tapınak A portikleri ve avlunun kazılan kısımlarında ele geçirilen 43 adet sikke; II. Constantinus (337-361), Constans (337-350), II. Iulianus (361-363), I. Tiberius (578-582), I. Iustinianus (527-565), Phocas (602-610), Mauricios Tiberius'a (582-602) aittir. Tapınak A avlusunda M.S. 4.yy.da şapelle birlikte düzenlemeler yapılmış olup M.S. 494 yılı depremi arkasından tekrar düzensiz inşa edilen alan, M.S. 7.yy.ın ilk yarısındaki depreme kadar kullanılmıştır. Şapel etrafında bulunan p.t. Laodikeia *ampullaları*, M.S. 5.yy.a ait dinsel minyatür kutsal yağ, su ya da

15 Şapelin genişliği dıştan dışa 3.34 m., portik önündeki uzunluğu, 3.84 m., duvar kalınlığı ise 48-50 cm. arasındadır. Apsisi 71 cm. genişliğinde ve 93 cm. derinliğindedir.

koku şişeleridir. Bu alanlarda kazılarda çıkarılan p.t. kandiller, *unguentariumlar*, bronz ekmek damgası, bronz aslan kapı tokmağı üstü, bronz tıbbî âlet ve diğer p.t. seramikler, M.S. 4-7.yy. başına kadar olan dönem içinde yapılmışlardır. Ayrıca Roma Dönemine ait birçok mermerden yapılmış kabartma, heykel başı ve parçaları, mimarî bloklarla birlikte geç dönem duvarlarında yapı malzemesi olarak kullanılmıştır.

7. Kuzey Nekropolü Çalışmaları (Resim: 1, 11-12)

Kuzey Nekropolü kazılarının amacı, 1990 yılında Goncalı Köyü yolu genişletilmesi sırasında tahrip edilen ve yol kesitinde askıda kalan mezarların kurtarılmasıdır. Bu amaçla sit paftasında gösterilen 301-314-224 ve 390 No.lu parsellerinde yer alan ve tahrip edilen mezarların tespiti, kazı ve temizlik çalışmaları yapılmıştır¹⁶. Kazılarda açığa çıkarılan Kuzey Nekropolü mezarları; fosil tekne, örgü tekne (traverten ve tuğla), silindirik pişmiş toprak lâhit mezar ve kiremit çatma mezarlardır. Fosil tekne ve örgü tekne mezarlar, düz kapak taşlarıyla kapatılmışlardır. Bunların içinde tuğla tonozlu örgü mezar, içerisinde üç adet nişi olmasıyla dikkat çeker. Bu mezarın doğu tarafına giriş-çıkışlarda kullanılmak üzere dikdörtgen düz kapak taşı yerleştirilmiştir. Kesilmiş traverten bloklardan yapılan L.05.KDN.M5 mezarı iç duvarının freskli oluşuyla dikkat çeker. Mezarın batı duvarında yeşil yapraklı kırmızı meyveler görülebilmektedir. Ayrıca dikdörtgen kiremit çatma mezarlar, Helenistik-Roma Dönemlerinde alt gelir grubunu oluşturan halkın gömüldüğü mezar tipini oluşturur. Açılan mezarlara göre, sadece bir çocuğun kremasyon yapıldığı, diğerlerinin ise inhumasyon olarak dorsal gömüldükleri tespit edilmiştir. Örgü tekne mezarlarda çoklu gömme yaygındır. Açılan mezarlar Laodikeia'nın M.Ö. 4.yy., Hellenistik ve Roma Dönemi (M.S. 1-2. yy.) mezar tipleri ve gömme geleneğini anlamamızı kolaylaştırmıştır. Mezar buluntuları ilk kez M.Ö. 3. yy. in ortasından önceye dayanan kent kuruluşuyla ilgi somut verileri almamızı

16 Yol kenarında açılan mezarlara; L.05.KN.M1, L.05.KN.M2, L.05.KDN.SM1, L.05.KDN.SM2, L.05.KDN.M3, L.05.KDN.M4, L.05.KDN.M5, L.05.KDN.SM3, L.05.KDN.SM4, L.05.KDN.M6, L.05.KDN.M7, L.05.KDN.M8, L.05.KDN.M9, L.05.KDN.M10, L.05.KDN.M11, L.05.KDN.M12 ve L.05.KDN.M13 numaraları verilmiştir.

da sağlamıştır. Bu mezarlarda ölü hediyesi olarak bırakılan saç iğneleri, *unguentarium*lar, kandiller, sikkeler ve değişik süs eşyaları bulunmuştur.

8. Kuzey Atölyesi (Resim 1, 13)

Atölye, kuzeydoğu nekropolü alanındaki 301 No.lu parsel üzerinde olup Goncalı Köyü'ne ulaşımı sağlayan yolun güney yanındadır. Atölye, altta yer alan Hellenistik-Roma mezarlarının üst koduna Erken Bizans Döneminde (M.S. 5.yy) yapılmıştır. Atölye için gerekli olan su, 1990 yılı Goncalı Köyü yolu açımına kadar hemen atölyenin önünden geçmekteydi. Atölye çay taşı, yer yer mermer ve traverten devşirme bloklar ve kireç harçtan düzgün olmayan dikdörtgen planlı 19x10.17 m. ebadında (içten içe 14.14x7 m., doğu odası 2.50x5.65 m.) olarak inşa edilmiştir. Devşirme bloklar içinde mermer lâhit kapak parçaları da görülür. Duvar kalınlığı 0.65-0.70-0.90 m. arasında değişmektedir. Yapı batıdaki ana mekân ve doğudaki küçük mekân olmak üzere iki bölümden oluşur. Ana mekânın güney tarafında duvarda bir girinti mevcuttur. Yapıya giriş, batı ortada yer alan 1.74 m. genişliğindeki eşik bölümü görülen kapıdan sağlanmaktadır. Bu girişin güney tarafında duvar boyunca tuğlaların dikine sıralanmasıyla oluşturulan geometrik desenli taban döşemeleri yer alır. Eşik kısmından 1.28 m. derinlikte atölye tabanı vardır. Tabanlarda yer alan kayrak taşı-traverten döşemeler ile tuğla döşemelerin bir kısmı kalabilmiştir. Ana mekânın güneybatı köşesinde travertenden yapılmış bir öğütme taşı, kuzeybatı köşede iki traverten kazan, biri açığağızlı olmak üzere 2 pişmiş toprak *pithos* yer alır. Güneydoğu köşede diğer öğütme taşının hizasında ikinci öğütme taşı bulunur. Kuzeydoğu tarafta ise biri önde, ikisi yan yana olmak üzere üç adet önünde toplama küpleri olan sıkma taşları yer alır. Doğu tarafta yer alan küçük mekân ana mekândan bir duvarla ayrılmıştır. Bu mekânın doğu tarafında ortada 1.30 m. genişliğinde kapı açıklığı yer alır. Girişin kuzey tarafı bir duvarla bölünmüştür. Doğu mekânın tabanı tuğlaların dikine sıralanmasıyla oluşturulan geometrik desenli döşemelere sahiptir. Mekânın güney tarafında demirden yapılmış bir kazan yer alır. Kuzey atölyesinde duvarlar, kazanlar ve öğütme taşlarının üst kısımları, alanda daha önce traktörle tarım yapılması nedeniyle tahribata uğramıştır.

Kuzey Atölyesi'nde kazanlardan, öğütme taşlarından ve toplama kabından alınan örneklerin analizlerinde, doğal boya kalıntıları tespit edilmiştir. Atölyenin zeytin işliği mi, boya işliği mi veya her ikisinin de yapıldığı bir atölye mi olduğu, daha sonraki çalışmalar ve analizlerle kesinlik kazanacaktır. Çünkü iki öğütme taşı zeytin ezmeyle ilişkili olabilir. İki traverten kazanda süzgeç yerleştirilecek çıkıntılarının olması, atölyenin boya hazırlama ve yün boyamayla ilişkili olabileceğini gösterir. Sıkma ve buna bağlı yapılan toplama hazneleri ve demir kazan her iki işlikte de olabilecek teşkilâtlardır. Kuzey Atölyesi'nde tespit edilen geometrik bezeli pişmiş toprak tuğla döşemeler, Tapınak A Güney Portiği döşemeleriyle aynı tipi yansıtmaktadır. Bu da atölyenin M.S. 4-6. yy.da kullanılmış olduğunu göstermektedir.

9. Merkezi Hamam Kazısı (Resim 1, 4, 14-15)

Mustafa BÜYÜKKOLANCI

Laodikeia kent merkezinde, Merkezî Agora'nın güneyinde yer alan 90x60 m. boyutlarındaki yapı, genel plan olarak kuzey-güney yönünde yan yana dizilmiş dört salon ve bunları kuzeyde sınırlayan apsisli bölümden oluşur. Bu yapıdaki çalışmalara 2003 yılında başlanmış ve yapı, 2005 yılına kadar "Hamam-Bazilika" olarak anılmıştır¹⁷. Bunun nedeni kuzeyde yer alan ve doğusunda apsis bulunan uzun salondur. Artık uzun apsisli salonun "bazilika" olmadığı anlaşılmıştır. 2005 yılı kazılarının iki ana amacı vardı. Bunlar Hamam'ın doğu salonunun tabanına ulaşmak ve "bazilika" olarak tanımlanan bölümün apsis kısmının kazısını yapmaktı. Böylece hamamın *caldariumu* ve "bazilika" olarak adlandırılan bölümünün bazilika olup olmadığı açıklık kazanacaktı.

Doğu Salon (Caldarium) kazıları: 2004 yılında 34.00x20.00 m. boyutlarındaki salonun 1.50 m. lik dolgusu kazılıp temizlenmişti. 2005 yılında

¹⁷ Hamam çalışmaları için bkz. Şimşek (M. Büyükkolancı) 2005, 311-312, Res.13; Şimşek (M. Büyükkolancı) 2006, 427-428, Res.1-2, 15.

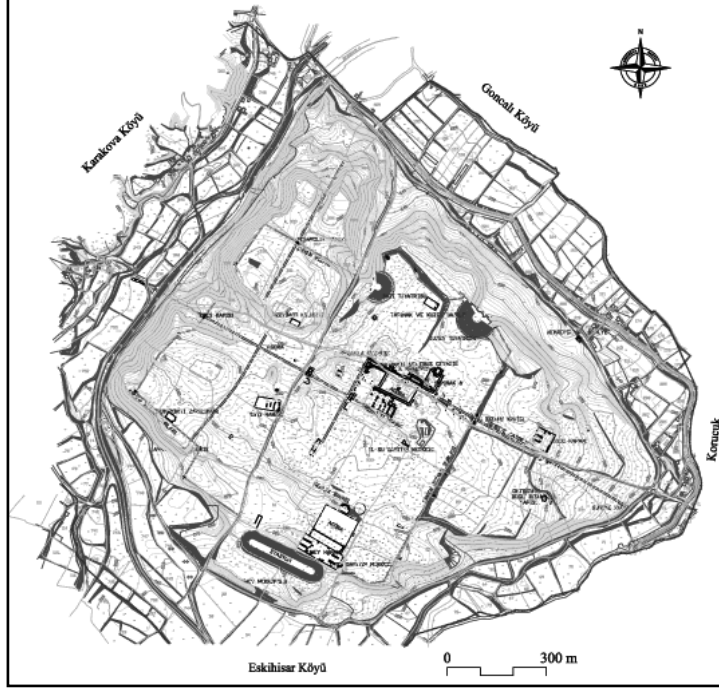
yaklaşık olarak 3 m. lik tonoz dolgusu temizlenerek doğu salonun tabanına ulaşılmıştır. Toplam olarak 4.50 m. inilerek ulaşılan taban daha önce tahmin edildiği gibi hipokaust sistemine sahiptir. Tabanda yer yer büyük çöküntüler olsa da, bazı bölümlerde yaklaşık 1m yükseklikteki hipokausta ait yuvarlak tuğla ayaklar *in situ* kalabilmiştir. Tuğla ayakların çapı 0.25 m. aralarındaki kanalların açıklığı 0.50 m. dir. Böylece şimdiye kadar “Doğu Salonu” olarak tanımlanan bölümün *caldarium* olduğu kesinleşmiştir. Salonun planı Anadolu’da *caldarium* planlarında oldukça sık rastlandığı şekilde üç yönü nişlerle hareketlendirilmiştir. Kuzey ve güney bölümde iki büyük niş (3.25x8.40 m.) ve doğudaki yarım daire nişler, sıcak su yıkanma ve terleme havuzlarıdır. Bunların tabanları mermer kaplı olup *caldarium* tabanından biraz daha yüksektedirler. Ayrıca havuzlar salondan 0.40 m. kalınlıkta mermer kaplamalı korkuluklarla ayrılmaktadırlar. 2005’te alınan önemli bir sonuç; salonun güney, kuzey ve doğusunda yer alan kemerli açıklıkların ısıtma sistemiyle ilgili külhan (*praefurnium*-forniks) açıklıkları olduğunun ortaya çıkmasıdır. Bunlardan doğudakinin havuz kısmı, güneydekinin külhan kısmı bozulmuştur. Ancak güneydeki külhanın sağlam kalabilmiş kemeri üzerinde büyük bir pencerenin varlığı burada bulunan pencere söveleri ve lentolardan anlaşılmaktadır. *Caldarium* duvarlarında gerek mermer kaplama, gerekse *tubulus* sistemiyle ilişkili olarak düzgün kenet delikleri geçen yıllardan beri dikkati çekmekteydi. Bu yıl özellikle havuzların doğu ve batı duvarlarında ve duvarların içinden geçen ve *tubulus* denen dikdörtgen prizma biçimli pişmiş toprak borularla aynı işlevi gören, tuğlalarla oluşturulmuş 22x15 cm. boyutlarında kanallardan bir bölümü *in situ* bulunmuştur. Kazılar sırasında yoğun olarak üst yapıya ait tonoz tuğlası ve harcı temizlenmiştir. Orta kısımda taban üzerinde 3.50x2.50 m. boyutlarında, depremde yıkıldığı gibi kalan bir bölüm tonoz kalıntısı bulunduğu şekliyle korumaya alınmıştır. Diğer kısımlardaki tonoz yıkıntısının Ortaçağda tuğla elde etmek amacıyla kazıldığı ve tuğlaların buradan taşındığı anlaşılmaktadır.

Apsis kazıları: Kazılar öncesi varlığı bilinen ve hamamın kuzey-güney yönünde yan yana dizilmiş dört salonunu kuzeyden sınırlayan apsisli bölüm “bazilika” olarak tanımlanıyordu. Bu tanımlamada en büyük etken 70x20 m.

boyutlarındaki ince uzun yapının doğu yanında yer alan 9 m. çapındaki apsis. Ancak bu apsisin tam merkezde yer alması ve 2003 yılı kazılarında elde edilen sonuçlar Hamam ile Agora arasındaki bu bölümün hamamla birlikte planlandığını ve hamamla beraber düşünülmesi gerektiği sonucunu ortaya çıkarmıştı. Bu konunun tam olarak açıklığa kavuşması için 2005 yılında apsis bölümünün kazılarak yapının dinî amaçlı bazilika olup olmadığını anlamak amacıyla apsis kazılar yapılmış ve tabanına ulaşılmıştır. 9 m. çapındaki apsisin 3.50 m. yükseklikte (kuzeyde 7 m.) sağlam kalabilmiş duvarları traverten bloklarla inşa edilmiş olup duvar ve tabanı mermer plâkalarla kaplıdır. Apsisin iki yanında tabandan 1.50 m. yüksekte başlayan 1.05 m. genişlikte ve 3 m. yükseklikte nişler vardır. Üstü kemerli olan nişlerin derinliği 0.90 m. ve bunların içleri de mermer kaplamalıdır. Apsis duvarının merkezî kısmında daha yüksek ve diğerlerinden daha geniş bir nişin taban kısmı kalabilmiştir. Tabana ait üç mermer bloktan ikisi *in situ* durumdadır. Burada ilginç olan husus, ortadaki taban bloğu üzerinde yer alan suyoluna ilişkin kireç tabakasıdır. 8 cm. genişlik ve 60 cm. uzunluktaki (su yoluna ilişkin) bu kalıntı apsis içindeki kazılarda bulunan 40x60 cm. bir sütun kaidesinin altındaki kanalla tam bir uyum sağlamaktadır. Bunlar apsisin doğu merkezinde yaklaşık olarak tabandan 2.90 m. üstte sularını apsis içindeki havuza boşaltan bir küçük şelâlenin yer aldığını kanıtlamaktadır. Kaide altından bir kanalla gelen sular şelâleye dönüşerek havuza akıyor olmalıydı. Sütun kaidenin üzerinde onunla ölçüler bakımından uyumlu travertenden yapılmış yarım sütun (yük. 1.20 m.) ve bununda üzerinde mermerden yapılmış çifte sütun başlığı (yük. 0.30 m.) yer almaktaydı. Bu sütun ve yanlarda olması gereken ayaklar büyük olasılıkla nişin üzerindeki iki kemeri taşıyordu. Yanlardaki tek nişle ortadaki çift kemerli niş apsis duvarına hareketlilik kazandırıyor. Hem bu niş hem de yan nişlerin içinde havuzu süsleyen heykellerin yer aldığı da düşünülebilir. Apsis kazıları sırasında bol miktarda fresk parçaları bulunmuştur. Daha çok bitkisel motiflerin kullanıldığı canlı renklerle yapılmış freskler, olasılıkla apsis üzerindeki yarım kubbeyi süslemekteydi. Bütün bu veriler ışığında eskiden yanlışlıkla "bazilika" olarak tanımlanan bölümün *frigidarium* olabileceğini öne sürebiliriz. Bu durumda uzun salonun batı kısmında agora güney-batı

köşesindeki portiğe açılan kapı ve bunun doğusundaki büyük nişler daha anlamlı hâle gelmiştir. Özellikle kuzey duvarında ayaklar arasında yer alan nişler, *apodyterium* bölümünün soyunup giyinme yerleri olmalıdır.

Sonuç: Kent merkezinde yer alan ve daha önce “Hamam-Bazilika” olarak tanımlanan yapı artık “Merkez Hamam” olarak tanımlanmalıdır. Hamam önce “sıra düzenli” yani ana mekânların birbirine paralel eksenli (kuzey-güney yönünde) yan yana sıralandığı bir plana sahipti. Ancak ana mekânların yan yana aynı eksen üzerinde sıralanması kullanım açısından bazı zorluklar yaratıyordu (hamama girerken kullanılan salonlardan dönüşte tekrar geçilmesi gibi). Ayrıca *frigidarium* insanların daha çok vakit geçirdikleri bölüm olduğu için burada bazı sıkışıklıklar olabiliyordu. Bu problemlerin çözümü için paralel eksenli ana salonların eksenlerine dik olarak ince uzun, genel olarak bazilika planına benzer bir salon yerleştirilerek (planlanarak) hem hamama gelen kişinin dilediği mekândan daha çabuk faydalanması sağlanmış (yani *tepidariuma* başka bir kapıdan girilebilmesi sağlanmış) hem de yeni bir *apodyterium* ve *frigidarium* yaratılarak vakit geçirilen bölümlerde metre kare olarak artış sağlanmıştır. Kısaca, bir salon eklenerek hamamın kapasitesi artırılmış, daha çok kişinin hamamdan yararlanması sağlanmıştır.

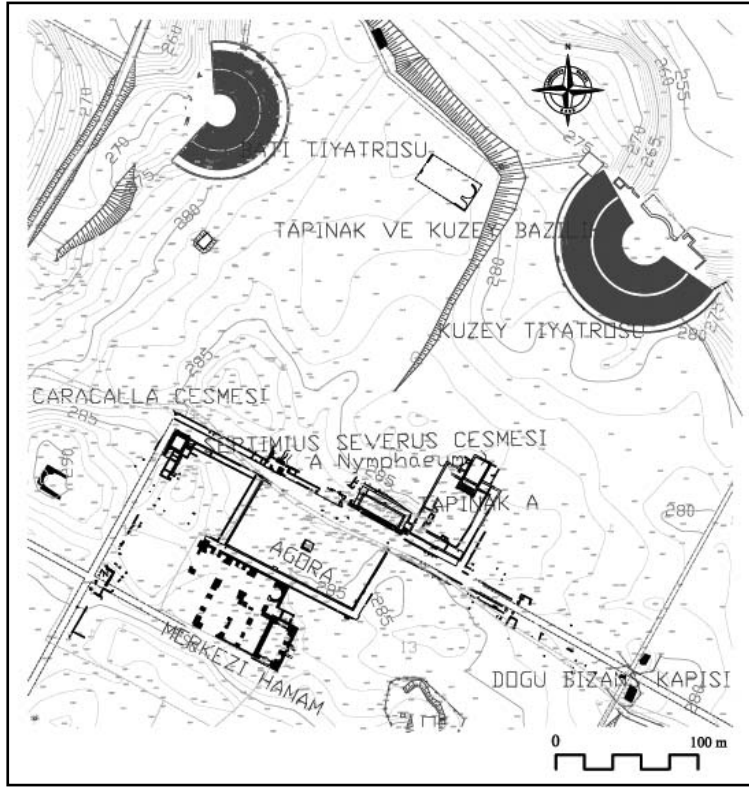
Resim 1: Laodikeia antik kentinin planı

Resim 2: Eski Tunç Çağına (M.Ö. 3000) ait seramik parçaları ve sileks kesici-delici âletler

Resim 3: Domuz deresi mermer ocakları

Resim 4: Laodikeia antik kenti kazı alanları planı

Resim 5: Batı Tiyatrosu
kazı çalışmaları

Resim 6: Batı Tiyatrosu *orthostat*
blokları ve tacı ile şeref
koltuğu (*proedria*)

Resim 7: Merkezî Agora,
üste Bizans Dönemi
kireç harçlı çaytaşı,
altta Roma Dönemi
mermer taban
döşemeleri

Resim 8: Suriye Caddesi

Resim 9: Tapınak A ve Doğu Sokağı

Resim 10: Tapınak A, güney ve batı portik köşesi, şapel ve Erken Bizans Dönemi düzenlemeleri

Resim 11: Kuzey Nekropolü, tonozlu tuğla örgü mezar (L.05.KN.M9) ve yanında yer alan kiremit çatma mezarlar

Resim 12: Kiremit çatma (L.05.KND.M6) mezarda bulunan cam ve pişmiş toprak unguentariumlar

Resim 13: Kuzey Atölyesi

Resim 14: Merkezî Hamam, *caldarium* bölümü doğu nişi içindeki havuz ve ısıtma sistemi

Resim 15: Merkezî Hamam, kuzeydeki apsisli havuz